

OBLIK ARHITEKTURE I NAČIN STANOVANJA

ALEKSANDRA MURAJ
Zavod za istraživanje folklor
41000 Zagreb
Kralja Zvonimira 17

UDK 39:72
Izvorni znanstveni rad
Primljeno 10.IX.1990.
Prihvaćeno 19. XII.1990.

U članku se razmatra korelacija između stambenog prostora, zadanoga arhitektonskim oblikovanjem, te načina stanovanja, određenog kulturnim navikama. Ta trajna interakcija, ilustrirana ishodom istraživanja u žumberačkom selu Sošice, praćena je na primjeru obiteljskih kuća sagrađenih u razdoblju 1895–1975.

Svako razmišljanje o interpretaciji stanovanja u nekoj sredini moralo bi voditi računa o trajnoj interakciji koja se događa između oblika stambenog prostora i stanara. Gotovo je izlišno podsjetiti da čovjek uvjetuje nastajanje arhitekture i djeluje na njezin razvoj. Ukorijenjen u svoju kulturu i podstican potrebama svoga načina života on nedvojbeno djeluje na stambeni prostor. Na posve određeni način ga upotrebljava; pojedinim prostorijama pridaje značenja koja izviru iz stambenih navika i običaja njegove sredine. Na određeni ga način i uređuje. Uređenje nije uvjetovano samo civilizacijskim postignućima njegove sredine niti samo njegovom ekonomskom moći. U odabiru uporabnih i ukrasnih kućnih predmeta zrcali se njegova stambena kultura i estetski zahtjevi. Najzad, svoj stambeni prostor stanar i mijenja kad iziskuje promjena njegova ekonomskog ili socijalnog, osobito obiteljskog, statusa.

S druge strane ne može se zanemariti činjenica da arhitektura sama po sebi djeluje na način stanovanja, a time posredno na način života. To je djelovanje izraženo samim oblikom građevine, tj. sastavom, veličinom i prostornim razmještajem stambenih prostorija, kao i njihovom tehničkom opremljenošću. Umberto Eco čak smatra da arhitektura ostvaruje imperativnu komunikaciju jer podstiče na neki određeni način stanovanja (1973:219). Suglasan je njegovu mišljenju Peter Fister, za kojega je određeni način života usko povezan s oblikovanjem obitavališnog prostora (1982:24). Ambivalentnost problema Eco je naznačio govoreći o tzv. »blagoj prinudi arhitekture« te istodobnoj »neodgovornosti stanara«. Pod prvom je sintagmom mislio na pokoravanje stanara instrukcijama arhitekta, a pod drugim korištenje mogućnosti da stanar upotrebljava oblik stana onako kako on to želi (1973:247).

U toj složenoj problematici zanimalo me kako se ta interakcija reflektira u seoskoj sredini. Pritom sam imala na umu neke osobitosti po kojima se stanovanje u ruralnoj sredini razlikuje on onoga u urbanoj. Mislim ponajprije na činjenicu da je stambena jedinica na selu najčešće i proizvodna jedinica, pa je i kuća većinom konstruirana tako da osim uže–stambenih odgovora i gospodarskim zahtjevima. Ona, dakle, ne ispunjava samo primarne zahtjeve da bude čovjeku sklonište, prostor za namirivanje bioloških potreba i funkcioniranje obiteljskog i društvenog života, već često i nastambe za stoku, spremišta za prirodu i agrarna pomagala, razne uređaje i

sl. Nadalje stanovanje na selu ostvaruje se gotovo bez iznimke u vlastitoj kući koja je veoma često oblikovana prema zamislima njezinih stanara (ili njihova predaka). Stoga se u prvi čas doima da je oblikovanje tih kuća, lišenih prinuda građevinskih ili urbanističkih propisa i ograničenja, moglo biti slobodnije i individualnije. No, ne treba zaboraviti da su ograničenja postojala, premda neke druge vrste. Ne samo što su ove kuće u projektnoj fazi nastojale prema zamislima neprofesionalaca – vlasnika kuća, nego im je i izvedba – zajedničkim radom suseljana – većim dijelom bila u rukama neprofesionalaca. Takva je građevina bila ishodom kolektivnoga znanja određene društvene skupine, što je pak izazvalo relativno veliku ujednačenost oblikovanja, tipizaciju objekta, a ujedno i nesklonost naglim promjenama.

Kao prostor za propitivanje uzajamnih odnosa načina stanovanja i oblika arhitekture odabrala sam selo Sošice, a istraživanje provela u razdoblju 1981–1985 (Muraj, 1989). U terenskom sam radu primijenila uobičajenu etnološku metodologiju, kombinirajući provođenje ciljanoga intervjuiranja stanovnika s vlastitom opservacijom. Kako sam u vrijeme istraživanja u nekima od sošičkih domova stanovala, mogla sam mnogo štošta o upotrebi i značenju stambenog prostora, kao i o stambenim navikama stanara, saznati najneposrednijim iskustvom.

Sošice se nalaze u Žumberku, brdovitom dijelu zapadnoga dijela središnje Hrvatske. To je regija oskudnih prirodnih resursa, nerazvijene infrastrukture, bez značajnih privrednih objekata. Pripada ekonomski najzaostalijim područjima Hrvatske, pa ne začuđuje što proces ekonomske emigracije neprekidno teče od posljednjih decenija 19. st. do danas. Osim trajnog iseljavanja u obližnje gradove, dio današnjega aktivnog stanovništva na privremenom radu u Njemačkoj, pa su oni i nosioci nekih utjecaja na stanovanje. Za ostatak sad već malobrojnog stanovništva, među kojima sve više prevladavaju staračka i samačka domaćinstva, osnovni je egzistencijalni izvor poljoprivreda.

Selo se sastoji od šezdesetak domaćinstava, nekoherentno raspršen u šest, međusobno manje ili više odvojenih, zaselaka. Takvo građevinsko tkivo naselja posljedicom je nekadašnjeg načina života u obiteljskim zadrugama, koje nisu bile samo rodovske i proizvodne, već i naseobne cjeline. Prilagođene brdovitoj konfiguraciji tla okućnice su već smještene bez nekog prostornog reda, a odnosi između stambene i ostalih gospodarskih zgrada većinom su nepravilni. U hrpi zgrada ranije jedva prepoznatljive, okućnice se tek u najnovije doba ograđuju. Uz vrtove i voćnjake u neposrednoj se blizini kuća nalaze pašnjaci i oranice. Tako se, zapravo, naselje u jednakoj mjeri sastoji od građenoga i prirodnoga s blagim pretapanjem jednoga u drugo.

Da bi se mogao spoznati proces promjene sabranu sam građu pri analizi svrstala u dijakronijski slijed, kojemu je na početku kuća građena 1895, danas najstarija u selu, a na kraju najnovija kuća, useljena 1979.

Ta je najstarija kuća u tolikoj mjeri sačuvana u izvornu obliku da je sada bez vodovodnih, kanalizacijskih i električnih instalacija. Prilagođena konfiguraciji tla tako je oblikovana da je dijelom prizemnica, a dijelom katnica. Donja joj je razina sastavljena od dvije prostorije predviđene za gospodarske porebe (spremište, staja),

dok je gornja namijenjena stanovanju u užem smislu. Uz trijem što se proteže uz pročelnu i ulaznu stranu gornje razine kuće, stambeni se dio sastoji samo od dvije prostorije i zahoda. U ulaznoj je prostoriji smještena kuhinja s poluotvorenim ognjištem, a u sobi peć koja se, nadovezana na ognjište, loži iz kuhinje. Dok je soba opremljena drvenim stropom i podom, te ima četiri prozora kroz koje ulazi dovoljno svjetla, dotle je kuhinja bez stropa, otvorena spram krova. Tek je dio uz ognjište natkriven zaštitnim svodom ispletenim od pruča. Pod je od nabijene zemlje, a prostorija je bez prozora. Budući da ne postoji odvod za dim svod je iznad ognjišta prekriven debelim slojem čadi, a cijela je prostorija mračna. U toj crnoj kuhinji, koju su Sošićani označavali nazivom »veža«, pripremalo se i kuhalo hranu za ukućane, ali i za stoku. Osim pribora za kuhanje i posuđe, ovdje su se nalazile i priručne namirnice. Bilo je tu i mjesto za vedro s vodom, pa su se u toj prostoriji ukućani i umivali. Sve ostale životne manifestacije obavljale su se u sobi. Ondje se spavalo, blagovalo, boravilo danju, sastajalo sa susjedima i rođacima. Tu su se svetkovali godišnji blagdani, održavale svadbe, žene poradale, ležao mrtvac na odru prije pokopa. Obavljalo se i neke povremene zajedničke poslove kao što su oni uz klanje svinja, komušanje kukuruza, čišćenje perja, pređenje vune. Sve su te mnogostuke stambene funkcije bile stimulirane i u terminu te prostorije koju su Sošićani toga doba nazivali »kućom«.

Poboljšanje stambenoga standarda povezano je s promjenom oblika stambene arhitekture što je u Sošićama počinju graditi u prvim desetljećima 20. st. Za razliku od prethodnoga oblika tada se grade potpune katnice nešto većih dimenzija. Osnovna dispozicija prostora ostala je istovjetna: obje prizemne prostorije namijenjene su gospodarskoj funkciji, a katni je dio predviđen za stanovanje. Ali, ovaj se dio zgrade sada sastoji od tri prostorije: središnje, ulazne »kuhinje«, ulične »sobe« i začeljne »komore«. Zadržan je stariji način pristupa u katni dio putem vanjskih stuba i trijema koji opasuje dvije (ili jednu) stranu kuće i također završava zahodom (bez ispiranja).

Najznačajnija se promjena dogodila u unutrašnjosti: poluotvoreno ognjište u kuhinji zamijenjeno je zidanim štednjakom, a dim se više ne širi slobodno po prostoriji već odvodi dimnjakom napolje. Tako se mogao ukloniti ljeskov svod i sagraditi strop. Time što su sve tri prostorije bile nadstropijene, potkrovlje je cijelom veličinom osposobljeno za spremište. Dotadašnji zemljani pod u kuhinji prekriven je daskama. Odsutnost dima i čadi, bolja toplinska izolacija, obijeni zidovi i djelomice ostakljena ulična vrata kroz koja dopire više svjetlosti, pridonijelo je čišćem, svjetlijem i znatno udobnijem izgledu ove prostorije naspram ranijoj crnoj kuhinji. Pa se sad događa da se neke od dotadašnjih stambenih funkcija sobe premještaju u kuhinju. Od prostora u kojem se pripremala hrana, sada postaje mjesto gdje se blaguje, boravi u toku dana i komunicira sa suseljanim. Nastavljena je stara funkcija kuhinje kao prostora za umivanje. Razmjerno se tome sužuje značenje sobe: ostaje joj funkcija spavaonice i prostora za odvijanje većine kućnih svetkovina, a pomalo stiče funkciju reprezentativnosti koja se izražava u primanju osobito uglednih gostiju, za razliku od svakodnevnih posjetilaca koje se prima u kuhinji. Nova, treća prostorija, »komora«, namijenjena je pohranjivanju namirnica, ranije smještenih u

crnoj kuhinji, te spremište odjeće, kućnih pomagala i sitnijeg alata; usto, prema stanju u pojedinoj obitelji, mogla je biti i spavaonicom.

Opisana kompozicija kuće, sastavljena od dva spremišta u prizemlju te središnje kuhinje i dviju bočno smještenih soba na katu, s pristupom preko vanjskih stuba i otvorenim hodnikom sa zahodom na kraju, bila je najbrojnije zastupljenim oblikom stambene arhitekture, građenim u Sošicama u prvoj polovini 20. st.

Pritom je značajno da se u poslijeratnoj obnovi – velik je dio sela, naime, 1944. bio spaljen – taj osnovni uzorak i nadalje zadržava. Tèk se djelomice modernizira i prilagođuje suvremenim stambenim standardima, a to se rješava dogradnjom. Najčešća je bila praksa da se kuće dograđuju s dvorišne strane. Dograđeni se prostor u prizemnom dijelu također namijenjuje gospodarskim potrebama, najčešće prostoriji za pripremanje stočnih obroka, za pečenje rakije i sl. Time se čitav niz agrarnih poslova, obavljanih najprije u sobi a kasnije u kuhinji, sada prenosi u prizemni trakt i oštrije odijeljuje od stambenih prostorije na katu. Ujedno se čvršće povezuje s ostalim gospodarskim objektima ili prostorima prizemne razine, kao što su staje, sjenici, peradnici na dvorištu ili vrtovi. U dograđeni se dio na katu smješta u prvom redu kupaonicu i WC, jer su zgrade sada uz električne opskrbljene i vodovodnim te odvodnim instalacijama. Time se po prvi put funkciju osobne higijene smješta u posebno predviđeni prostor. U dograđenom se dijelu nalazi smočnica, čime se nekadašnju komoru oslobađa te namjene. Kuhinje se opremaju suvremenim namještajem i kućanskim strojevima. Ruše zidani štednjak, a umjesto njega često se u jednoj kuhinji mogu zateći tri štednjaka (s pogonom na drva, plin i električnu energiju). Pretežito je u dnevnoj uporabi samo onaj na drva, a ostala su dva neke vrste statusni simboli. Sobe se uređuju modernim namještajem, poglavito tipa bračne spavaonice od sjajnog furnira, te dopunjuju mnogim ukrasnim sitnicama mahom trivijalnoga oblikovanja. Nekadašnja »komora«, ostavši bez svoje namjene spremišta, također je namještena sobnim pokućstvom, iako manje reprezentativnoga karaktera.

U tako dograđenoj i moderniziranoj kući, prilično prilagođenoj općim stambenim standardima druge polovine 20. st, kuhinja i nadalje zadržava svoju stambenu polivalentnost. Uz primarnu funkciju mjesta za pripremanje hrane, ona ostaje prostorijom u kojoj se konzumiraju obroci, gdje ukućani danju borave, gdje se primaju svakodnevni gosti, pišu školske zadaće, sluša radio-program. Nasuprot tome, sobe su gotovo isključivo namijenjene spavanju. Čak se i televizijski program s prijemnika smještenog, doduše, u sobi, najčešće gleda kroz otvorena kuhinjska vrata.

Posljednjeg desetljeća u Sošicama je niknulo nekoliko novogradnji. Za njih je karakteristično da izborom građevinskog materijala, oblikovanjem vanjštine te unutrašnjom kompozicijom prostora ne poštuje više naslijeđenu građevnu tradiciju. Vlasnici novogradnji mahom su ljudi koji rade u njemačkim gradovima, pa u svojim aspiracijama slijede, na neki seoski način, oblik gradske obiteljske kuće. Nasuprot predhodnoj praksi vlastitog oblikovanja, projektiranje povjeravaju arhitektima. Primjećuje se pritom da u sadašnjoj generaciji Sošičana zrele dobi nastaje diskrepancija između njihovih aspiracija i ugledanja s jedne strane, te ukorijenjenih

stambenih navika i načina života u Sošicama s druge strane. Pokazat ću to na primjeru jedne od novogradnji. Ta je kuća građena samo za stanovanje, pa su prostorije s gospodarskom namjenom izgrađene kao posebne zgrade na ograđenom dvorištu. Kuća je visoka prizemnica s time što je druga etaža ugrađena u krovšte. Ulaz s bočne strane u razini je dvorišta. Umjesto tradicionalnog stubišta i trijema s obje su zabatne strane balkoni. Prizemlje se sastoji od dviju soba, kuhinje, središnjeg hodnika, kupaonice i zahoda, te stubišta za gornju etažu, gdje su tri spavaće sobe. Jedna je od prizemnih soba namijenjena i uređena za dnevni boravak. Time nastaje otklon od dotadašnjeg tretiranja kuhinje u sošičkim kućama. Njezinu funkciju prostora za odvijanje dnevnog života treba preuzeti nova prostorija, a kuhinja se svodi na mjesto za pripremanje hrane i svakodnevno blagovanje.

No, cjelinu s kućom čini još jedan objekt koji se na nju nadovezuje s dvorišne strane. Riječ je o zgradi koji su ukućani prvotno namijenili pripremanju stočnih obroka. Međutim, ona je tako uređena da se ljeti ondje kuha i blaguje, tamo se danju boravi, pa i susjedi svraćaju. Stanari su svoje ponašanje pojasnili time što ljetnu kuhinju lakše održavaju čistom od prljavštine donesene iz vrta, staje i polja. No, stekao se dojam kao da ukućani još nisu posve srasli s drugačije oblikovanim stanom u kojem bi trebali živjeti na način kako to dotad nisu navikli.

Potonji primjer čini mi se upravo ilustracijom Ecove misli o »prinudi arhitekta« i »neodgovornosti« – prije bismo rekli neprilagođenosti – stanara. Ovdje ostavljamo po strani pitanje motivacije vlasnika za odabir upravo takve građevine. Očigledno je kod njega shvaćanje kuće kao statusnog simbola prevagnulo nad promišljanjem o njezinoj prilagođenosti konkretnim potrebama načina života. To samo potvrđuje da na značenje i upotrebu stambenog prostora ne djeluju samo arhitektonski faktori već – na što je, uostalom, upozorio Roderick Lawrence (1982:104) – prije svega društveno – kulturni.

LITERATURA

- Eko (Eco), U: 1973. *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd.
- Fister, P: 1982. *Etnologija in arhitektura*. »Glasnik Slovenskega etnološkega društva«, Ljubljana, str. 24.
- Lawrence, R.J: 1982. *Domestic Space and Society: A Cross-Cultural Study*. »Comparative Studies in Society and History« 24. S. 1, str. 104-130.
- Muraj, A: 1989. *Živim. znači stanujem*. Etnološka studija o kulturi stanovanja na žumberačkim sošticama. Zagreb.

THE FORM OF ARCHITECTURE AND THE WAY OF LIVING

Summary

The starting question is the enduring interaction between residents who affect the appearance and the use of the living space by their style of life and culture, and a given living space which, by its architectural design, partly influences the way of life within it. That problem was a starting point of research carried out from 1981 to 1985 in the village Sošice, Croatia. It has been shown that changes exist in the design of family houses built between 1895 and 1975. Those changes have been compared to changes which have occurred in the same period in the function and equipment of particular living units and parts of the house, as well as to the living habits and living standards of the residents.